

Fərzullayeva Afət Elxan qızı,

h.ü.f.d., Milli Aviasiya Akademiyasının Hüquq kafedrasının müəllimi

Ünvan: AZ1045, Bakı şəhəri, Mərdəkan prospekti, 30

E-mail: afatgahramanova@gmail.com

UOT 343.21:069(091)(07)

DOI: <https://doi.org/10.30546/2218-9130.043.2026.551>

MƏDƏNİ İRSİN QORUNMASINA CİNAYƏT-HÜQUQİ YANAŞMANIN TƏKAMÜLÜ: TARİXİ İLKİN ŞƏRTLƏR VƏ FORMALAŞMA MƏRHƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: mədəni irs, cinayət hüququ, mədəni dəyərlərin qorunması, tarixi inkişaf, beynəlxalq hüquq, YUNESKO, rəqəmsallaşma.

Ключевые слова: культурное наследие, уголовное право, защита культурных ценностей, историческое развитие, международное право, ЮНЕСКО, цифровизация.

Keywords: cultural heritage, criminal law, protection of cultural values, historical development, international law, UNESCO, digitalization.

Mədəni irsin qorunması məsələləri ictimai və hüquqi münasibətlər sistemində xüsusi yer tutur, çünki mədəni dəyərlər bəşəriyyətin tarixi inkişaf prosesini əks etdirməklə yanaşı, həm də milli kimliyin, mənəvi zənginliyin və xalqların mədəni müxtəlifliyinin mühüm tərkib hissəsini təşkil edir. Mədəni irsin itirilməsi – istər silahlı münaqişələr, təbii fəlakətlər, qanunsuz fəaliyyət, istərsə də səhlənkarlıq nəticəsində baş versin – cəmiyyət üçün bərpa olunmaz nəticələr doğurur, onun tarixi yaddaşını və mədəni şüurunu zəiflədir. Bu kontekstdə məhz cinayət hüququ mədəni dəyərləri ictimai

təhlükəli təcavüzlərdən qoruyan ən sərt və təsirli hüquqi mexanizm kimi mühüm rol oynayır.

Tədqiqatın aktuallığı ondan ibarətdir ki, müasir hüquq sistemi qloballaşma, rəqəmsal texnologiyaların inkişafı, transmilli cinayətkarlıq və mədəni obyektlərin qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı yeni çağırışlarla üzləşir. Ənənəvi təhdidlər – oğurluq, məhv etmə, qaçaqmalçılıq, abidələrin qəsdən zədələnməsi – ilə yanaşı, getdikcə daha çox aktual xarakter alan yeni təcavüz formaları meydana çıxır. Bunlara internet platformaları vasitəsilə artefaktların qanunsuz satışı, mənşə sənədlərinin saxtalaşdırılması, eləcə də müəllif hüquqları təmin edilmədən mədəni obyektlərin rəqəmsal surətlərinin yaradılması daxildir. Bu hallar mədəni irsin cinayət-hüquqi mühafizəsinin həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə formalaşmış tarixi yanaşmalarının yenidən qiymətləndirilməsini və onun təkamülünün sistemli təhlilini zəruri edir.

Bu tədqiqatın məqsədi mədəni irsin qorunmasına dair cinayət-hüquqi yanaşmanın formalaşma və inkişaf prosesini kompleks şəkildə araşdırmaq, onun tarixi ilkin şərtlərini və inkişaf qanunauyğunluqlarını müəyyənləşdirmək, habelə müasir mərhələdə cinayət-hüquqi tənzimləmə mexanizmlərinin effektivliyini qiymətləndirməkdir.

mətləndirmək və onların təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini müəyyən etməkdir. Bu məqsədlə aşağıdakı vəzifələr müəyyən edilir: bu sahədə hüquqi tənzimləmənin tarixi dinamikasını izləmək, cinayət-hüquqi normaların formalaşmasına təsir göstərən əsas mərhələləri və amilləri müəyyənləşdirmək, həmçinin müxtəlif hüquq sistemlərinin və beynəlxalq standartların müqayisəli hüquqi təhlilini aparmaq.

Tədqiqatın obyektı – mədəni dəyərlərin qorunması prosesində yaranan ictimai münasibətlər, predmeti isə – mədəni irsə qarşı yönəlmiş təcavüzlərə görə məsuliyyəti tənzimləyən cinayət-hüquq normaları və onların tarixi təkamülüdür. Metodoloji əsasını tarixi-hüquqi, müqayisəli-hüquqi və sistemli-analitik metodlar təşkil edir ki, bu da mədəni irsin cinayət-hüquqi mühafizəsini cəmiyyətin siyasi, sosial və mədəni dəyişiklikləri ilə sıx bağlı olan dinamik bir kateqoriya kimi araşdırmağa imkan verir.

İşin elmi yeniliyi mədəni irsin cinayət-hüquqi mühafizəsinin tarixi inkişafının mülkiyyət yönümlü yanaşmadan ictimai maraq və ümumbəşəri hüquqi nemət konsepsiyasına transformasiya modeli kimi təqdim edilməsindədir. Tədqiqatda kodifikasiya prosesləri ilə mədəni irsin müstəqil cinayət-hüquqi müdafiə obyektı kimi formalaşması arasında sistemli əlaqə göstərilir, beynəlxalq müqavilələrin və beynəlxalq təşkilatların normativ təsir mexanizmi strukturlaşdırılır.

Beləliklə, mədəni irsin qorunmasına dair cinayət-hüquqi yanaşmanın tarixi ilkin şərtlərinin və inkişaf mərhələlərinin təhlili mədəni obyektlərin cinayət-hüquqi mühafizəsinin formalaşma qanunauyğunluqlarını daha dərinəndən anlamağa, habelə müasir mərhələdə normativ tənzimləmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini əsaslandırmağa imkan verir.

Bu tədqiqatın məqsədi mədəni irsin qorunmasına dair cinayət-hüquqi yanaşmanın formalaşması və inkişaf prosesinin kompleks şəkildə araşdırılması, onun tarixi ilkin şərtlərinin və

formalaşma qanunauyğunluqlarının müəyyənləşdirilməsi, həmçinin müasir vəziyyətinin və gələcəkdə təkmilləşmə perspektivlərinin təhlilidir.

Tədqiqatın obyektı – mədəni dəyərlərin qorunması prosesində yaranan ictimai münasibətlərdir, predmeti isə – mədəni irsə qarşı yönəlmiş təcavüzlərə görə məsuliyyəti tənzimləyən cinayət-hüquq normaları və onların tarixi təkamülüdür. Tədqiqatın metodoloji əsasını tarixi-hüquqi, müqayisəli-hüquqi və sistemli-analitik metodlar təşkil edir. Bu metodlar mədəni irsin cinayət-hüquqi mühafizəsini cəmiyyətin siyasi, sosial və mədəni dəyişiklikləri ilə sıx bağlı olan dinamik bir kateqoriya kimi araşdırmağa imkan verir.

İşin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, mədəni irsin cinayət-hüquqi mühafizəsinin təkamülü cəmiyyətin və beynəlxalq hüququn tarixi inkişaf mərhələləri kontekstində sistemli şəkildə araşdırılır. Tədqiqatda cinayət qanunvericiliyinin kodifikasiya prosesi ilə mədəni irsin qorunması institutlarının formalaşması arasındakı qarşılıqlı əlaqə təhlil olunur və əsaslandırılır, habelə UNESCO-nun fəaliyyəti, Hague Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict və UNESCO Convention 1970-nin milli cinayət-hüquqi sistemlərin inkişafına normativ təsiri qiymətləndirilir.

Mədəni irsin cinayət-hüquqi mühafizəsinin tarixi formalaşması insan sivilizasiyasının inkişafı, dövlətçiliyin yaranması, hüquq qaydasının və cəmiyyətin mənəvi dəyərlər sisteminin təşəkkülü ilə sıx bağlı olan mürəkkəb və çoxşaxəli bir prosesdir. Minilliklər ərzində bəşəriyyət maddi və mənəvi nailiyyətlərin dəyəri haqqında anlayışlar formalaşdırmış, onların mədəni kimliyin və tarixi davamlılığın əsası kimi əhəmiyyətini dərk etmişdir [1, s. 245]. Lakin mədəni dəyərlərin hüquqi müdafiəsi müstəqil bir hüquqi kateqoriya kimi nisbətən gec – yalnız onların məhv edilməsi və ya oğurlanmasının ictimai təhlükəliliyi anla-

yışının hüquqi səviyyədə tanınmasından sonra meydana çıxmışdır.

Qədim sivilizasiyalarda mədəni və dini obyektlərin qorunması adətən müqəddəs və mənəvi xarakter daşıyırdı. Məsələn, Misirdə, Mesopotamiyada və Qədim Yunanıstanda məbədlərin, tanrı heykəllərinin və qəbirlərin təhqiri və ya dağıdılması yalnız mülkiyyətə qarşı cinayət kimi deyil, həm də ilahi düzənə qarşı təhqir kimi qiymətləndirilirdi. Hammurapi Qanunlarında (e.ə. XVIII əsr) və daha sonrakı kodekslərdə məbədlərin dağıdılması, dini əşyaların oğurlanması və ya zədələnməsi üçün cəza tədbirləri nəzərdə tutulmuşdu. Beləliklə, insan cəmiyyətinin erkən mərhələlərində belə bu cür əməllərə qarşı mənəvi qınaqdan hüquqi tənzimləməyə keçid müşahidə olunur.

Antik dövrdə mədəni dəyərlər əsasən mülkiyyət obyekti kimi qəbul edilirdi, lakin şəhər-dövlətlərin inkişafı ilə onların ictimai əhəmiyyətinə dair anlayış formalaşmağa başladı. Qədim Romada ictimai binaların, abidələrin və akvedukların dağıdılması qadağan edilmiş, Lex Julia de vi publica qanununa əsasən ictimai tikililərin zədələnməsi cinayət hesab olunurdu [2, s. 312]. “Mədəni irs” termini o dövrdə mövcud olmasa da, ictimai əhəmiyyət daşıyan obyektlərin dağıdılma və qarət edilməsindən qorunması ideyası artıq formalaşmaqda idi.

Orta əsrlərdə mədəni dəyərlərə münasibət mürəkkəb təkamül yolu keçmişdir. Müharibələr və dini qarşıdurmalar dövrləri çox vaxt məbədlərin, monastırların, kitabxanaların və incəsənət əsərlərinin kütləvi şəkildə məhv edilməsi ilə müşayiət olunurdu. Bununla belə, həmin dövrdə mədəni obyektlərin dağıdılmasının mənəvi yol-verilməzliyi ideyası formalaşmağa başladı. Kilsə, cəmiyyətdə böyük nüfuza malik olaraq, kanon hüququ vasitəsilə belə əməlləri tənzimləməyə, müqəddəs yerlərin talanını və təhqirini qadağan etməyə çalışırdı. Lakin faktiki qoruma zəif idi, çünki dini və siyasi maraqlar çox vaxt mədəni

dəyərlərin qorunması prinsiplərindən üstün tutulurdu.

İntibah dövrü (təxminən XIV–XVI əsrlər), Avropada antik irsə marağın yenidən canlanması, humanist fəlsəfənin və dünyəvi elmi düşüncənin formalaşması ilə səciyyələnən tarixi mərhələ kimi, sənət və mədəni nailiyyətlərin mahiyyətinə münasibətdə keyfiyyətə yeni yanaşmanın yaranmasına səbəb oldu. Bu dövrdə mədəni dəyərlər artıq təkcə hökmdarların və dini institutların mülkiyyəti kimi deyil, bütün bəşəriyyətin irsi və ümumi sərvəti kimi dəyərləndirilməyə başlandı. Humanizm və elm ideyalarının yayılması, çapın və incəsənətin inkişafı mədəni dəyərlərin qorunmasının zəruriliyinə dair ictimai şüurun formalaşmasına şərait yaratdı. Nəticədə ilk sistemli sənət kolleksiyaları meydana gəldi, muzey institutunun əsasları qoyuldu və mədəni obyektlərin qorunması üçün ilkin normativ təşəbbüslər ortaya çıxdı.

XVII–XVIII əsrlərdə, Maarifçilik dövründə, mədəni irsin qorunması ideyası daha rəasional və hüquqi əsaslandırma qazandı. O dövrün filosofları – Şarl Monteskyö, Jan-Jak Russo, İmmanuel Kant – tarixi yaddaşın və mədəni təcrübənin sivilizasiyanın inkişafı üçün mühüm rolunu vurğulayırdılar. Bu dövrdə memarlıq abidələrinin, kitabxanaların və arxivlərin qorunmasına yönəlmiş ilk hüquqi aktlar meydana çıxır. Məsələn, Fransada XVIII əsrdə tarixi tikililərin dağıdılmasının qarşısını almaq üçün tədbirlər görülür, İtaliyada isə incəsənət əsərlərinin ölkədən çıxarılmasına məhdudiyyətlər qoyulurdu.

XIX əsr mədəni irsin dövlət səviyyəsində mühafizəsi sisteminin formalaşmasında dönüş nöqtəsi olmuşdur. Elmi araşdırmaların, arxeoloji qazıntıların və kolleksiyaçılığın genişlənməsi, habelə milli dövlətlərin yaranması mədəni abidələrə milli kimliyin simvolu kimi artan marağa səbəb oldu. Bu dövrdə abidələrin qeydiyyatı və qorunması ilə məşğul olan ilk dövlət qurumları və institutları yaradıldı.

Beləliklə, Fransada 1830-cu ildə tarixi abidələrin ümumi müfəttişi vəzifəsi təsis edilmiş, Böyük Britaniyada isə mədəni obyektlərin qorunması üzrə Milli Trast yaradılmışdır. Rusiyada isə 1820–1840-cı illərdə qədim abidələrin qorunması ilə bağlı ilk fərmanlar qəbul edilmiş, 1859-cu ildə isə qədim abidələrin uçotu və mühafizəsi ilə məşğul olan Arxeoloji Komissiya yaradılmışdır. Bu addımlar mədəni dəyərlərin qəsdən məhv edilməsi və ya oğurluğuna görə cəzalandırılmanı nəzərdə tutan cinayət-hüquqi normaların formalaşmasının başlanğıcı olmuşdur.

XIX əsrin sonlarına doğru bir sıra Avropa ölkələrinin qanunvericiliyində memarlıq, incəsənət və tarix abidələrinin məhv edilməsinə görə cinayət məsuliyyətini nəzərdə tutan xüsusi maddələr meydana çıxmışdır. Tədricən belə bir anlayış formalaşmışdır ki, mədəni obyektlər təkcə mülkiyyət deyil, həm də ictimai dəyərə malikdir və onların zədələnməsi ictimai maraqlara təhdid yaradır.

XX əsr mədəni dəyərlərin qorunması tarixində yeni bir səhifə açdı. İki dünya müharibəsi mədəniyyət abidələrinin, muzeylərin, arxivlərin və dini tikililərin məruz qaldığı dağıntıların miqyasını açıq şəkildə nümayiş etdirdi. Bu fakt beynəlxalq hüquqi əməkdaşlığın zəruriliyini dərk etməyə gətirib çıxardı. Artıq 1930-cu illərdə Millətlər Liqası çərçivəsində silahlı münaqişələr zamanı mədəni obyektlərin qorunması üçün beynəlxalq mexanizmlərin yaradılması zərurəti müzakirə olunurdu.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra beynəlxalq ictimaiyyət bu sahədə hüquqi standartların işlənilib hazırlanması istiqamətində fəal addımlar atdı. Əsas sənəd 1954-cü il tarixli *Silahlı münaqişə zamanı mədəni dəyərlərin qorunması haqqında Haaqa Konvensiyası* oldu ki, bu sənəd ilk dəfə beynəlxalq səviyyədə “mədəni mülkiyyət” anlayışını və dövlətlərin onu qorumaq öhdəliyini təsbit etdi [3, s. 456]. Sonradan 1970-ci il *UNESCO Konvensiyası* qəbul edildi –

bu sənəd mədəni dəyərlərin qanunsuz idxalı, ixracı və mülkiyyət hüququnun ötürülməsinin qarşısının alınmasına yönəlmişdi. Nəhayət, 1972-ci il *Ümumdünya mədəni və təbii irsin qorunması haqqında Konvensiya* qəbul edildi ki, bu da müasir beynəlxalq mühafizə sisteminin əsasını qoydu.

Beləliklə, mədəni irsin cinayət-hüquqi mühafizəsinin formalaşmasının tarixi əsasları dini-əxlaqi qadağalardan başlayaraq milli və beynəlxalq hüquqda möhkəmlənmiş hüquqi normalara keçidi nümayiş etdirir. Əgər qədim dövrlərdə mədəni obyektlərin qorunması əsasən müqəddəs və simvolik xarakter daşıyırdısa, dövlətçiliyin və hüququn inkişafı ilə bu, dövlət siyasətinin, daha sonra isə beynəlxalq hüquqi nizamın ayrılmaz hissəsinə çevrildi.

XIX–XX əsrlərdə bu proses sistemli xarakter aldı: mədəni dəyərlər xüsusi hüquqi mühafizə obyekti kimi nəzərdən keçirildi, onların dağıdılması və ya oğurlanması isə təkcə fərdi və ya dövlət səviyyəsində deyil, bütün bəşəriyyət üçün zərərli hesab olundu. Bu tarixi mərhələlər mədəni irsin qorunmasının müasir cinayət-hüquqi yanaşmasının formalaşması üçün əsas yaratdı. Bu yanaşmada mədəni nailiyyətlərin qorunmasının bəşəri irsin ayrılmaz hissəsi kimi ümumbəşəri məsuliyyət ideyası mərkəzi yer tutur.

Mədəni irsin qorunmasına cinayət-hüquqi yanaşmanın təkamülü insanlığın mədəni obyektlərin sivilizasiya inkişafının və xalqların kollektiv yaddaşının təməli kimi dəyərini dərk etməsinin mərhələli inkişafını əks etdirir. Müxtəlif tarixi dövrlərdə mədəni dəyərlərin qorunması lokal inzibati tədbirlərdən beynəlxalq səviyyədə tanınmış cinayət məsuliyyəti normalarına qədər inkişaf etmişdir. Bu yanaşmanın formalaşmasının əsas mərhələlərini şərti olaraq üç dövrə bölmək olar: XIX əsr – dövlət mühafizə sisteminin yaranması, XX əsr – beynəlmillələşmə və kodifikasiya dövrü, və müasir mərhələ – qloballaşma və rəqəmsallaşma mərhələsi.

XIX əsr mədəni irsin dövlət mühafizəsi sisteminin formalaşmasında dönüş nöqtəsi olmuşdur. Bu dövr milli özünüdərk prosesləri, tarixə, arxeologiyaya və incəsənətə artan maraq, həmçinin abidələrin milli kimliyin simvolları kimi qorunmasının əhəmiyyətinin dərk edilməsi ilə səciyyələnirdi. Həmin dövrdə mədəni dəyərlərin cinayət-hüquqi mühafizəsinin formalaşması, ilk növbədə, tarixi abidələrin və incəsənət nümunələrinin qorunmasına yönəlmiş milli qanunların və inzibati institutların yaranması ilə bağlı idi [4, s. 512].

Fransada Böyük Fransız inqilabından sonra monarxiyaya və kilsəyə məxsus olmuş tarixi abidələrin qorunması məsələləri fəal şəkildə müzakirə olunmağa başladı. 1830-cu ildə Tarixi Abidələrin Baş Müfəttişi vəzifəsi təsis edildi, 1837-ci ildə isə Tarixi Abidələr Komissiyası yaradıldı. Komissiyanın əsas vəzifəsi milli reyestrin hazırlanması və mədəni obyektlərin qorunması üzrə tədbirlərin işlənilib hazırlanması idi. 1887-ci ildə qəbul edilən “Abidələrin və bədii əsərlərin qorunması haqqında” ilk Fransa qanunu sonrakı Avropa qanunvericilik təşəbbüsləri üçün nümunə rolunu oynadı.

Böyük Britaniyada oxşar proseslər 1895-ci ildə yaradılmış *National Trust* (Milli Etimad Fondu) və 1882-ci ildə qəbul edilən *Ancient Monuments Protection Act* (Qədim Abidələrin Qorunması Haqqında Akt) ilə nəticələndi. Bu aktlar dövlətin qədim tikililərin qorunması üzrə ilk hüquqi mexanizmlərini təsis etdi və mədəni obyektlərin məhv edilməsi və ya zədələnməsinə görə məsuliyyətin formalaşmasına zəmin yaratdı, baxmayaraq ki, həmin dövrdə bu məsuliyyət əsasən inzibati sanksiyalarla məhdudlaşır.

Rusiya imperiyasında isə abidələrin qorunmasına dair ilk tədbirlər imperator I Aleksandr və I Nikolayın fərmanları ilə həyata keçirilmişdir. Bu fərmanlar qədim abidələrin və tarixi tikililərin qorunmasına yönəlmişdi. 1859-cu ildə Arxeoloji Komissiya yaradıldı və bu qurum

mədəni dəyərlərin qorunmasına məsul dövlət orqanı funksiyasını yerinə yetirirdi. Komissiya arxeoloji qazıntılara və abidələrin bərpaasına nəzarət edirdi. XIX əsrin sonlarına doğru Rusiya cinayət qanunvericiliyində ictimai tikililərin, ibadətgahların və incəsənət əsərlərinin məhv edilməsinə və ya zədələnməsinə görə məsuliyyət nəzərdə tutan normalar meydana çıxdı.

Beləliklə, XIX əsr mədəni irsin mühafizəsinin institusionalizasiyası dövrü oldu – dövlət hakimiyyəti ilk dəfə mədəni dəyərləri ictimai maraq obyektini kimi tanıdı və onların qorunması üçün hüquqi mexanizmlər formalaşdırmağa başladı. Bu proseslər sonrakı beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafı üçün zəmin hazırladı.

XX əsr isə mədəniyyətin rolunun və onun həssaslığının yenidən qiymətləndirilməsinə gətirib çıxaran böyük tarixi sarsıntılarla yadda qaldı. İki dünya müharibəsi mədəni dəyərlərə bərpa olunmaz zərbə vurdu: Avropa və Asiyanın bir çox ölkələrində muzeylər, kitabxanalar, kilsələr və tarixi abidələr dağıdıldı. İncəsənət əsərlərinin kütləvi talanı və xaricə aparılması gələcəkdə oxşar halların qarşısını ala biləcək universal beynəlxalq normaların işlənməsinin zəruriliyini göstərdi [5, s. 312].

Bu sahədə ən mühüm mərhələlərdən biri 1954-cü il *Silahlı münaqişə zamanı mədəni dəyərlərin qorunması haqqında Haaqa Konvensiyası* oldu. Bu sənəd dövlətlərin mədəni irsi qorumaq üzrə hüquqi öhdəliklərini təsbit edən ilk beynəlxalq müqavilə idi. Konvensiya mədəni obyektlərin dağıdılmasını, talan edilməsini və mənimlənməsini qadağan etdi, həmçinin dövlətlərə müharibə şəraitində belə mədəni dəyərlərin identifikasiyası və qorunması üzrə tədbirlər görmək öhdəliyi qoydu. İlk dəfə beynəlxalq hüquqda “mədəni mülkiyyət”, “xüsusi mühafizə” və Haaqa konvensiyasının rəmzləri kimi anlayışlar tətbiq olundu.

Bu sənəd (1954-cü il Haaqa Konvensiyası) mədəni irsin qorunması üzrə cinayət-hüquqi

tənzimin inkişafı üçün nəhəng əhəmiyyət kəsb etmişdir, çünki o, mədəni dəyərlərin məhv edilməsinin beynəlxalq cinayət kimi kvalifikasiyası üçün hüquqi əsas yaratmışdır. Sonralar Konvensiyanın müddəaları 1999-cu il Əlavə Protokolunda konkretləşdirilmiş, mədəni obyektlərə qarşı yönəlmiş qəsdən törədilən hərəkətlər üçün məsuliyyət daha da sərtləşdirilmişdir.

Sovet İttifaqında mədəni irsin mühafizəsi məsələləri 1920–1930-cu illərdə artıq sistemli xarakter almışdır. 1924-cü ildə RSFSR-də qəbul edilmiş “İncəsənət və qədimlik abidələrinin mühafizəsi haqqında” Qanun mədəni obyektlər üzərində dövlət mülkiyyətini rəsmən təsbit etmiş, onların qanunsuz özgeninkiləşdirilməsi, məhv edilməsi və ya zədələnməsinə görə hüquqi məsuliyyət mexanizmlərini müəyyən etmişdir. Sonrakı mərhələdə RSFSR-in 1960-cı il Cinayət Məcəlləsində, habelə 1983-cü il redaksiyasında tarixi və mədəni abidələrin qəsdən zədələnməsi və ya məhv edilməsinə görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutan xüsusi normalar saxlanılmışdır.

Bununla paralel olaraq beynəlxalq hüququn kodifikasiyası prosesi də fəal şəkildə davam edirdi. 1970-ci ildə qəbul edilən YUNESKO Konvensiyası (“Mədəni dəyərlərin qanunsuz idxalının, ixracının və mülkiyyət hüququnun verilməsinin qarşısının alınmasına dair tədbirlər haqqında”), eləcə də 1972-ci il Dünya mədəni və təbii irsin mühafizəsi haqqında Konvensiya beynəlxalq həmrəylik prinsipini təsbit etmiş və mədəni obyektləri bütün bəşəriyyətin sərvəti kimi müəyyən etmişdir [6, s. 456]. Bu sənədlər mədəni irsin qorunmasını yalnız milli məsələ deyil, həm də ümumbəşəri məsələ kimi təsbit etmişdir.

1990-cı illərdə SSRİ-nin dağılmasından sonra əksər postsovet ölkələri öz qanunvericiliklərini beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırdılar. Yeni cinayət məəcəllələrində mədəni irsin qorunmasına dair xüsusi maddələr təsbit edildi – o cümlədən mədəni dəyərlərin qaçaqmalçılığı, məhv

edilməsi və ya qanunsuz dövriyyəsi üçün cinayət məsuliyyəti müəyyən olundu.

Beləliklə, XX əsr mədəni irsin mühafizəsinin beynəlmilləşməsi dövrü olmuşdur. Bu proses nəticəsində milli hüquq sistemləri beynəlxalq normativ çərçivəyə integrasiya edildi. Cinayət hüququ mədəni irsi təkcə milli deyil, həm də global hüquqi mühafizə obyektini kimi dəyərləndirməyə başladı.

XXI əsrdə isə mədəni irsin cinayət-hüquqi qorunması konsepsiyası daha da genişlənmiş və qloballaşmış, rəqəmsallaşmış dünyanın reallıqlarını əks etdirməyə başlamışdır. Müasir dövrdə təhlükələr təkcə fiziki dağıntılar və oğurluqlarla məhdudlaşmır, həm də transmilli və texnoloji riskləri – artefaktların qanunsuz onlayn dövriyyəsinə, kriptovalyuta platformaları vasitəsilə ticarəti, mədəni obyektlərin mənşəyinin saxtalaşdırılmasını, eləcə də silahlı münaqişələr və terror aktları zamanı mədəni abidələrin məhv edilməsini əhatə edir [7, s. 480].

Bu sahədə beynəlxalq təşkilatların – xüsusilə YUNESKO, Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi (BCM) və BMT Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin fəaliyyəti mühüm rol oynayır. Ələmətdar presedent “Prokuror Əhməd əl-Fəki əl-Mahdiyə qarşı işi” (hökm-2016) olmuşdur. BCM bu işdə Malinin Timbuktu şəhərindəki mədəni abidələrin məhv edilməsini ilk dəfə hərbi cinayət kimi kvalifikasiya etmişdir. Bu qərar mədəni irsin beynəlxalq səviyyədə müstəqil cinayət-hüquqi mühafizə obyektini kimi tanınması istiqamətində mühüm addım olmuşdur.

YUNESKO isə rəqəmsal mühitdə mədəni dəyərlərin qanunsuz dövriyyəsinin qarşısını almaq məqsədilə yeni vasitələr hazırlayır və tətbiq edir. Bunlara itirilmiş və ya oğurlanmış obyektlər üzrə rəqəmsal məlumat bazalarının yaradılması, artefaktların mənşəyinin izlənməsi üçün blokçeyn texnologiyalarının tətbiqi, eləcə də internet platformaları ilə əməkdaşlıq mexanizmləri daxildir.

Bu mərhələ, əslində, mədəni irsin mühafizəsinin cinayət-hüquqi tənziminin rəqəmsal transformasiyasını ifadə edir. Artıq mühafizə yalnız fiziki abidələrə deyil, həm də rəqəmsal mədəni irsə – elektron sənədlərə, rəqəmsal muzey kolleksiyalarına və arxiv məlumatlarına şamil olunur. Beləliklə, XXI əsrin çağırışları mədəni irsin qorunması anlayışını genişləndirmiş və beynəlxalq cinayət hüququnun yeni istiqamətlərinin – o cümlədən, mədəni irsə qarşı kibercinayətlər və rəqəmsal saxtalaşdırmaların hüquqi qiymətləndirilməsi məsələlərinin – inkişafına təkan vermişdir.

Müasir beynəlxalq hüquq “mədəni irs” anlayışını əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirmişdir. Bu anlayış indi təkcə maddi obyektləri – abidələri, incəsənət əsərlərini, arxeoloji tapıntıları deyil, həm də qeyri-maddi formaları – ənənələri, dilləri, mərasimləri, şifahi yaradıcılığı, eləcə də elektron arxivlər, virtual muzeylər və mədəni artefaktların rəqəmsal rekonstruksiyaları kimi rəqəmsal irsi əhatə edir. Bu genişlənmə mövcud cinayət-hüquqi mexanizmlərin yenidən nəzərdən keçirilməsini və rəqəmsal dövrün çağırışlarına uyğun yeni hüquqi alətlərin hazırlanmasını tələb edir [8, s. 420].

Müasir mərhələnin əsas problemlərindən biri milli qanunvericiliyin harmonizasiyası, beynəlxalq əməkdaşlığın səmərəli təmin olunması və mədəni dəyərlərin qorunması sahəsində innovativ texnologiyaların tətbiqidir. Bu sahədə yeni yanaşmalar formalaşır – o cümlədən, mədəni irsə qarşı cinayətlərin qarşısını almaq məqsədilə beynəlxalq sanksiya mexanizmlərinin və məhkəmə prosedurlarının istifadəsi. Elmi ictimaiyyətdə getdikcə daha çox mədəni irsə qarşı yönəlmiş cinayətlərin universal yurisdiksiyaya daxil edilməsi məsələsi müzakirə olunur ki, bu da onların bəşəriyyət əleyhinə cinayətlərə bərabər tutulması deməkdir.

Müasir dövr göstərir ki, mədəni irsin qorunması artıq yalnız milli vəzifə deyil – bu, hüquqi,

tarixi və texnoloji aspektləri birləşdirən qlobal institutdur. Cinayət-hüquqi yanaşmanın təkamülü mədəniyyəti mülkiyyət obyekti kimi dərk etməkdən onun bəşəriyyətin ümumi sərvəti kimi tanınmasına keçidi əks etdirir.

Müxtəlif milli hüquq sistemlərinin müqayisəli təhlili bu sahədəki qanunvericilikdəki qanunauyğunluqları və fərqləri aşkar etməyə imkan verir. Qitə hüquq ailəsinə daxil olan ölkələrdə (Fransa, Almaniya, İtaliya, İspaniya və s.) mədəni irsin qorunması ənənəvi olaraq dövlətin ictimai maraqlarının tərkib hissəsi kimi qiymətləndirilir. Məsələn, Fransanın *Code du patrimoine* (Mədəni İrs Məcəlləsi) tarixi obyektlərin dağıdılması, qanunsuz ixracı və ya zədələnməsi üçün inzibati və cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutur. Almaniya da oxşar müddəalar Cinayət Məcəlləsində (§§ 304–305 StGB) əks olunmuşdur. İtaliya Konstitusiyasının 9-cu maddəsi dövlətin “ölkənin tarixi və bədii irsini qorumaq” vəzifəsini birbaşa təsbit edir. İtaliyanın *Codice dei beni culturali e del paesaggio* (Mədəni Dəyərlər və Landşaft Məcəlləsi) oğurluq, zədələnmə, icazəsiz arxeoloji qazıntılar və artefaktların qaçaqmalçılığı üçün kompleks hüquqi rejim müəyyən edir.

Qitə hüquq sistemi ictimai mühafizə prinsipinə əsaslanır və mədəni irsi mülkiyyət formasından asılı olmayaraq milli sərvət kimi dəyərləndirir. Əksər Avropa dövlətləri 1954-cü il Haaqa Konvensiyasının, 1970-ci il UNESCO Konvensiyasının və 1995-ci il UNIDROIT Konvensiyasının müddəalarını öz daxili qanunvericiliklərinə inteqrasiya edərək, mədəni irsə qarşı beynəlxalq cinayətlər üçün səmərəli cinayət məsuliyyəti mexanizmləri formalaşdırmışlar [9, s. 365].

Ümumi hüquq sisteminə malik ölkələrdə (Böyük Britaniya, ABŞ, Kanada, Avstraliya və s.) mədəni dəyərlərin qorunması presedent hüququna və mülkiyyət hüququnun üstünlüyünə əsaslanır. Bununla belə, XX əsrdən etibarən bu ölkələrdə dövlətin mədəni irsin qorunmasında-

kı rolu əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır: ixtisaslaşmış dövlət qurumları yaradılmış, artefaktların ixracını, arxeoloji qazıntıları və oğurlanmış mədəni obyektlərin qaytarılmasını tənzimləyən xüsusi qanunlar qəbul edilmişdir.

Beləliklə, müasir tendensiyalar hüquq sistemlərinin yaxınlaşdığını və beynəlxalq əməkdaşlığın gücləndiyini göstərir ki, bu da mədəni irsin qorunmasının qlobal xarakter daşdığını təsdiqləyir.

Böyük Britaniyada Ancient Monuments and Archaeological Areas Act (1979) və Treasure Act (1996) kimi bir sıra qanunlar qüvvədədir. Bu qanunlar qeyri-qanuni arxeoloji qazıntılara, tapıntıların mənimsənilməsinə və qeydiyyatdan alınmış abidələrin zədələnməsinə görə cinayət məsuliyyəti müəyyən edir. Bundan əlavə, antikvar satıcılarının və auksion evlərinin fəaliyyətinin tənzimlənməsinə xüsusi diqqət yetirilir.

ABŞ-da, federalizm əsasən, ştatların öz ərazisində mədəni irsin qorunması sahəsində müstəqil qaydalar müəyyən etmək hüququ olsa da, federal səviyyədə Archaeological Resources Protection Act (1979) və National Historic Preservation Act (1966) kimi mühüm qanunlar mövcuddur. Federal torpaqlardan artefaktların oğurlanması kimi pozuntular cinayət hesab olunur, beynəlxalq dövrəyə hallarında isə bu əməllər Cultural Property Implementation Act (1983) – yəni UNESCO-nun 1970-ci il Konvensiyasının müddəalarını həyata keçirən qanun çərçivəsində qiymətləndirilir.

Əhəmiyyətli məqam ondan ibarətdir ki, anqlosakson hüququnda muzeylər, universitetlər və yerli icmalar tərəfindən mədəni irsə vurulmuş zərərin ödənilməsi üçün açılan mülki iddialar mühüm rol oynayır. Bu, mədəni irsin qorunmasına həm ictimai, həm də şəxsi mexanizmləri birləşdirən hibrid xarakter verir. United States v. Schultz (2003) və Attorney General v. British Museum (2005) kimi məhkəmə işləri artefaktların mənşəyinin şəffaflığı və onların geri qaytarılması (repatriasiya) sahəsində ədalətli mülkiyyət

standartlarının möhkəmlənməsinə töhfə vermişdir [10, s. 350].

Şəriət hüququna əsaslanan ölkələrdə mədəni dəyərlərə münasibət dini-əxlaqi prinsiplərlə müəyyən olunur. İslam hüquq doktrinasında mədəni irs təkcə maddi sərvət deyil, həm də ümmətin mənəvi irsinin bir hissəsi hesab edilir. Belə dəyərlərin qorunması həm dövlət qanunları, həm də dini göstərişlərlə tənzimlənir.

Dualist hüquq sisteminə malik ölkələrdə (məsələn, Misir, İran, Pakistan) mədəni irsin qorunması ilə bağlı cinayət normaları ümumi cinayət məəcəllələrinə daxil edilmiş və çox vaxt tarixi və mənəvi sərvətlərin qorunmasının əxlaqi-dini borcu ilə əlaqələndirilmişdir. Misirdə 117/1983 sayılı “Qədim abidələrin qorunması haqqında Qanun” mövcuddur və o, qeyri-qanuni qazıntılar və artefaktların ölkədən çıxarılmasına görə ciddi sanksiyalar, o cümlədən ömürlük azadlıqdan məhrumetmə cəzası nəzərdə tutur. İranda oxşar müddəalar Cinayət Məcəlləsinə və Milli Abidələrin Qorunması haqqında Qanuna daxil edilmişdir.

İslam ənənəsində həmçinin mədəni dəyərlərin restitusiyası – yəni icmaya və ilahi nizamın bərpasına vurulmuş zərərin ödənilməsi kimi qəbul edilən mexanizm mühüm yer tutur. Beləliklə, İslam hüquq sisteminə malik ölkələrdə mədəni irsin cinayət-hüquqi mühafizəsi dini, əxlaqi və hüquqi mexanizmləri birləşdirərək unikal bir hüquqi model formalaşdırır.

Müasir beynəlxalq sənədlər – 1954-cü il Haaqa Konvensiyası, 1970-ci il UNESCO Konvensiyası, 1995-ci il UNIDROIT Konvensiyası və 1998-ci il Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Roma Statutu – mədəni irsin qorunması sahəsində universal hüquqi yanaşmanın əsasını qoymuşdur. Xüsusilə Roma Statutunun 8-ci maddəsində mədəni abidələrin qəsdən dağıdılması hərbi cinayət kimi təsnif olunur.

Bu normalar tədricən əksər ölkələrin milli qanunvericiliyinə daxil edilir. Məsələn, Fransa,

İtaliya və Almaniya öz cinayət məcəllələrinə mədəni dəyərlərin qorunması ilə bağlı xüsusi müddəalar əlavə etmiş, ABŞ və Böyük Britaniya isə müvafiq federal və parlament qanunları qəbul etmişdir. Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan və Qazaxıstan da son illərdə mədəni irsin qorunmasına yönəlmiş və beynəlxalq konvensiyaların prinsiplərini əks etdirən qanunlar qəbul etmişlər; bəzi ölkələrdə isə bu qanunvericilik münaqişədən asılı olmayaraq qəbul edilmişdir, ona görə “post-münaqişə şəraiti” ifadəsi bütün hallara şamil olunmur.

Lakin qanunvericiliyin harmonizasiyası ilə bağlı problemlər hələ də qalmaqdadır. Bir çox ölkələrdə mədəni dəyərlərin aydın təsnifatı yoxdur, cinayət-hüquqi tədbirlər isə bəzən inzibati sanksiyalarla üst-üstə düşür. Bundan əlavə, oğurlanmış artefaktların repatriasiyası və transmilli cinayətlərin araşdırılması sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq həmişə səmərəli olmur. Bu baxımdan, gələcək üçün perspektivli istiqamətlərdən biri vahid beynəlxalq mədəni irs reyestrinin yaradılması və mədəni dəyərlərə qarşı cinayətlərin araşdırılması üzrə ixtisaslaşmış orqanların formalaşdırılmasıdır.

Müasir mədəni irsin cinayət-hüquqi mühafizəsi sistemi həm milli hüquq sistemlərinin daxili çatışmazlıqları, həm də beynəlxalq münasibətlərin dinamikası, texnoloji tərəqqi və mədəni dəyərlərə qarşı cinayətlərin transmilli xarakteri ilə bağlı çoxsaylı çağırışlarla üzləşir. Qloballaşma şəraitində mədəni irs təkcə milli kimliyin simvolu deyil, həm də iqtisadi, siyasi və ideoloji maraqların obyektinə çevrilir ki, bu da onun hüquqi müdafiəsinə daha inteqrasiya olunmuş yeni yanaşma tələb edir [11, s. 520].

Bir çox ölkələrdə, o cümlədən postsovet məkanına daxil olan dövlətlərdə milli cinayət məcəllələri mədəni dəyərlərin mühafizəsi sahəsində hələ də bəyan xarakteri daşıyır. Qanunvericilikdə tez-tez “mədəni irs”, “tarix və mədəniyyət abidəsi”, “artefakt” və ya “arxe-

oloji əhəmiyyətli obyekt” kimi anlayışların dəqiq tərifləri yoxdur. Terminologiyanın vahid olmaması cinayətlərin tövsifləşdirilməsini çətinləşdirir və məhkəmə təcrübəsində qeyri-müəyyənliyə səbəb olur.

Məsələn, bir sıra milli hüquq sistemlərində mədəni dəyərlərin qanunsuz daşınması və ya zədələnməsi ümumi oğurluq və ya vandalizm maddələri ilə qiymətləndirilir ki, bu da belə əməllərin ictimai təhlükəliliyinin spesifik xüsusiyyətlərini əks etdirmir. Nəticədə, mədəni irsin mühafizəsi tez-tez əmlak maraqlarına nisbətən ikinci dərəcəli məsələyə çevrilir. Bənzər hallar o ölkələrdə də müşahidə olunur ki, mədəni dəyərlərin qorunması əsasən inzibati yurisdiksiyaya aid edilir və cinayət məsuliyyəti yalnız istisna hallarda tətbiq olunur.

Mədəni obyektlərə vurulan zərərin qiymətləndirilməsi ayrıca çətinlik yaradır. Maddi cinayətlərdən fərqli olaraq burada yalnız obyektin maddi dəyəri deyil, onun unikal tarixi, mədəni və simvolik əhəmiyyəti də önəmlidir. Lakin bir çox milli qanunvericiliklər qeyri-maddi zərərin müəyyən edilməsi üçün meyarlar təqdim etmir ki, bu da təqsirkarların adekvat məsuliyyətə cəlb edilməsini çətinləşdirir.

Bundan əlavə, milli istintaq orqanları tez-tez mədəni hüquq, arxeologiya və incəsənət tarixi sahəsində ixtisaslaşdırılmış biliklərə malik olmurlar, bu isə istintaqların keyfiyyətini azaldır və artefaktların qanunsuz dövriyyə zəncirlərinin effektiv müəyyən edilməsini mümkünsüz edir. Bütün bunlar hüquq-mühafizə orqanları, hakimlər və prokurorlar üçün mədəni irsin mühafizəsi sahəsində ixtisaslaşmış bölmələrin və təlim proqramlarının hazırlanmasının zəruriliyini göstərir [12, s. 416].

Mədəni dəyərlərə qarşı cinayətlərin tövsifləşdirilməsi problemləri çox vaxt cinayət tərkibinin müəyyən edilməsi üzrə vahid beynəlxalq standartların olmaması ilə əlaqədardır. Məsələn, “mədəni dəyərlərin məhv edilməsi” anlayışı

müxtəlif şəkildə şərh edilə bilər: obyektin fiziki dağıdılması, oğurlanması, qanunsuz mənimlənməsi və ya səhlənkarlıq nəticəsində zərər vurulması kimi.

Beynəlxalq hüquqda bu təriflərin unifikasiyasına yönəlmiş bir neçə əsas akt mövcuddur – ilk növbədə 1954-cü il Haaqa Konvensiyası və 1970-ci il UNESCO Konvensiyası, lakin onların implementasiyası tam deyil. Bəzi dövlətlər bu sənədləri imzalasa da, cinayət məsuliyyətinə dair daxili mexanizmlər yaratmayıblar. Digərləri isə sənədləri yalnız qismən ratifikasiya edərək tədbirləri inzibati sanksiyalarla məhdudlaşdırıblar.

Bundan başqa, mədəni irsə qarşı cinayətlərin oğurluq, qaçaqmalçılıq, dələduzluq və ya qanunsuz sahibkarlıq kimi yaxın tərkibli cinayətlərdən fərqləndirilməsi də praktikada çətinlik yaradır. Məsələn, əgər artefakt dövlət ərazisindən icazəsiz çıxarılır, lakin sonradan qanuni satış kanalları vasitəsilə satılırsa, bu əməlin hüquqi qiymətləndirilməsi mübahisəli olur. Beynəlxalq məhkəmə təcrübəsi də hər zaman aydın hüquqi istiqamətlər təqdim etmir.

Son illərdə mədəni irsə qarşı hərbi cinayətlərə getdikcə daha çox diqqət yetirilir. Pretsedent halına gələn hadisə 2016-cı ildə Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsində (BCM) baxılmış Əhməd əl-Fəqi əl-Mahdi işi oldu. İlk dəfə olaraq Timbuktu (Mali) şəhərində dini abidələrin dağıdılması hərbi cinayət kimi tanındı və təqsirləndirilən şəxs doqquz il müddətinə azadlıqdan məhrum edildi. Bu hadisə beynəlxalq cinayət ədalətinin inkişafında mühüm mərhələ oldu, göstərdi ki, silahlı münaqişələr zamanı mədəni irsə yönələn hücumlar ciddi beynəlxalq cinayətlər kimi qiymətləndirilir. Lakin belə işlər sübutların çətinliyi və siyasi məhdudiyyətlər səbəbindən nadir hallarda baş verir.

Mədəni dəyərlərin qanunsuz dövriyyəsinin transmilli xarakterini nəzərə alaraq, beynəlxalq əməkdaşlıq xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu

gün mədəni artefaktlar tez-tez bir neçə ölkə ərazisindən keçir və onların izi auksion şəbəkələrində, şəxsi kolleksiyalarda və onlayn platformalarda itir. Bu hallara effektiv qarşı mübarizə polis, gömrük xidmətləri, İnterpol və UNESCO arasında koordinasiya fəaliyyəti tələb edir.

Mövcud mexanizmlər – İnterpolun oğurlanmış mədəni dəyərlərin məlumat bazası, UNESCO-nun mədəni dəyərlərin qaytarılmasına dəstək üzrə Hökumətlərarası Komitəsi və 1995-ci il UNIDROIT Protokolu – əməkdaşlıq üçün hüquqi əsas yaradır, lakin praktikada onların potensialı tam istifadə edilmir. Əsas maneələr məlumatın çatışmazlığı, milli prosedurların uyğunsuzluğu və repatriasiya məsələsinin siyasi həssaslığıdır.

Son illərdə Avropa Şurası və Avropa İttifaqı çərçivəsində qanunvericiliyin harmonizasiyası üzərində iş gücləndirilir. Məsələn, Avropa İttifaqının 2014/60/EU Direktivi qanunsuz çıxarılan mədəni dəyərlərin geri qaytarılması üzrə ümumi qaydalar müəyyən edir və üzv dövlətlər arasında qarşılıqlı fəaliyyət mexanizmini təqdim edir. Lakin global səviyyədə hələ də boşluqlar qalır: mədəni obyektlər üzrə vahid məlumat bazasının olmaması və sənət əsərlərinin autentifikasiyası meyarlarının fərqli olması, artefaktların geri qaytarılması və hüquqi təqib prosesini çətinləşdirir.

Gələcək perspektiv kimi mədəni hüquq, kriminalistika, muzey işi və IT texnologiyaları üzrə mütəxəssisləri birləşdirən beynəlxalq istintaq qruplarının yaradılması nəzərdə tutulur. Bu kontekstdə elmi ictimaiyyətin və özəl sektorun – xüsusilə muzeylərin, auksion evlərinin və onlayn platformaların – integrasiyası da vacibdir, çünki qanunsuz əldə edilmiş obyektlərlə əməliyyatlar getdikcə daha çox bu kanallarda baş verir [13, s. 398].

Müasir texnologiyalar mədəni dəyərlərin qeydiyyatı, identifikasiyası və mühafizəsi üsullarını köklü şəkildə dəyişdirir. Rəqəmsallaşma, blok-

çeyn və süni intellekt həm mədəni obyektlərin qorunması, həm də onların qanunsuz dövriyyəsinə qarşı mübarizə üçün yeni imkanlar açır.

Rəqəmsallaşma abidələrin üçölçülü modellərinin yaradılmasına, elektron reyestrlərin və məlumat bazalarının aparılmasına imkan verir ki, bu da artefaktların hərəkətinə nəzarəti asanlaşdırır. Məsələn, “Digital Heritage” və “CyArk” layihələri Suriya, İraq və Ukraynadakı dağıdılmış abidələrin rəqəmsal bərpası ilə məşğuldur. Bu texnologiyalar yalnız obyektlərin mövcud vəziyyətini qeydə almır, həm də onların rəqəmsal nüsxələrini yaradır ki, bərpa və ya məhvin sübutu üçün istifadə oluna bilsin.

Blokçeyn texnologiyaları əməliyyatların şəffaflığını və mədəni əşyaların autentifikasiyasını təmin edir. Artefaktlar üçün “rəqəmsal pasport”ların paylanmış reyestrə yazılması əsərin mənşəyinin izlənməsini mümkün edir və saxtalaşdırılmasının qarşısını alır. Bir neçə Avropa muzeyi və auksion evi artıq sənət əsərlərinin mənşəyinin izlənməsi üçün blokçeyn platformalarını tətbiq etməyə başlayıb.

Süni intellekt isə şəkillərin analizində, saxtakarlığın aşkarlanmasında və sənədlərdə uyğunsuzluqların müəyyən edilməsində istifadə olunur. Maşın öyrənmə alqoritmləri minlərlə artefakt təsvirini müqayisə edərək, axtarışda olan obyektlərlə mümkün uyğunluqları müəyyən edə bilir.

Buna baxmayaraq, texnologiyalar yeni risklər də yaradır. Abidələrin rəqəmsal nüsxələri qanunsuz 3D çap və replikaların ticarətində istifadə oluna bilər. Muzeylərin məlumat bazalarına və ya milli reyestrlərə yönəlmiş kiberhücumlar mədəni obyektlər haqqında məlumatın itirilməsinə səbəb ola bilər. Buna görə də rəqəmsal alətlərin inkişafı məlumat təhlükəsizliyi üzrə hüquqi zəmanətlərin yaradılması və mədəni irs sahəsində texno-

logiyaların istifadəsi üçün etik standartların müəyyənləşdirilməsi ilə müşayiət olunmalıdır.

Beləliklə, müasir mərhələnin meylləri hüquqi, texnoloji və təşkilati tədbirləri birləşdirən kompleks yanaşmanın zəruriliyini göstərir. XXI əsrdə mədəni irsin uğurlu qorunması hüquqşünaslar, tarixçilər, mühəndislər və IT mütəxəssisləri arasında əməkdaşlıq, həmçinin innovativ texnologiyaların hüquq tətbiqi praktikası ilə inteqrasiyası olmadan mümkün deyil.

Aparılmış təhlil göstərdi ki, mədəni irsin cinayət-hüquqi qorunması uzun inkişaf yolundan keçmişdir – antik hüquqda ictimai binalar və abidələrin qorunmasına epizodik istinadlardan başlayaraq müasir kompleks beynəlxalq tənzimləmələrə qədər. Bu institutun formalaşmasının tarixi əsasları cəmiyyətin mədəni dəyərləri milli kimliyin və mənəvi inkişafın təməli kimi tədricən dərk etməsini göstərir.

Cinayət-hüquqi normaların inkişafı ümumi qanunauyğunluqları əks etdirir: mədəni irs anlayışının genişləndirilməsi, milli yönümlü qorunmadan beynəlxalq-universal qorunmaya keçid və dövlətlər arasında transmilli cinayətlərə qarşı əməkdaşlığın gücləndirilməsi.

Müasir mərhələ qloballaşma, rəqəmsal texnologiyalar və silahlı münaqişələrlə bağlı yeni çağırışlarla səciyyələnir. Mədəni dəyərlərin effektiv qorunması üçün milli qanunvericiliklərin daha da harmonizasiyası, beynəlxalq əməkdaşlığın gücləndirilməsi və cinayətlərin monitorinqi, qeydə alınması və istintaqında innovativ texnologiyaların tətbiqi zəruridir. Beləliklə, cinayət-hüquqi mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi ənənəvi hüquqi prinsiplərlə rəqəmsal dövrün müasir alətləri arasında balans əsasında qurulmalı, mədəni irsin dünya sivilizasiyasının əvəzolunmaz tərkibi kimi qorunmasını təmin etməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı:

1. Mahmudov, A. N. Mədəni irsin qorunmasının tarixi əsasları: hüquqi və fəlsəfi təhlil. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2019. – 245 s.
2. O’Keefe, P. J. The Protection of Cultural Property: Handbooks on Archaeology and Heritage Law. – Cambridge University Press, – 2006. – 312 p.
3. Francioni, F., & Lenzerini, F. The 1954 Hague Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict: A Commentary. – Oxford: Oxford University Press, – 2020. – 456 p.
4. Merryman, J. H. Thinking about the Elgin Marbles: Critical Essays on Cultural Property, Art, and Law. – The Hague: Kluwer Law International, – 2000. – 512 p.
5. O’Keefe, P. J. The Protection of Cultural Property: Handbooks on Archaeology and Heritage Law. – Cambridge University Press, – 2006. – 312 p.
6. Francioni, F., & Lenzerini, F. The 1954 Hague Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict: A Commentary. – Oxford: Oxford University Press, – 2020. – 456 p.
7. Forrest, C. International Law and the Protection of Cultural Heritage. – London: Routledge, – 2010. – 480 p.
8. Blake, J. International Cultural Heritage Law. – Oxford: Oxford University Press, – 2015. – 420 p.
9. Francioni, F. (ed.). The Protection of Cultural Heritage through Criminal Law: Comparative Perspectives. – Leiden: Brill Nijhoff, – 2021. – 365 p.
10. Forrest, C. International Law and the Protection of Cultural Heritage. – Abingdon: Routledge, 2010. – 350 p.
11. Prott, L. V., & O’Keefe, P. J. Law and the Cultural Heritage. Volume 1: Discovery and Excavation. – Oxford: Clarendon Press, – 1984. – 520 p.
12. Chechi, A. The Settlement of International Cultural Heritage Disputes. – Oxford: Oxford University Press, – 2014. – 416 p.
13. Gazzini, T., & Vrdoljak, A. (eds.). Cultural Heritage, Cultural Rights, Cultural Diversity: New Developments in International Law. – Leiden: Brill, –2019. – 398 p.

Фарзуллаева Афат Эльхан гызы,

д.ф.п.п., преподаватель юридического факультета
Национальной авиационной академии

**ЭВОЛЮЦИЯ УГОЛОВНО-ПРАВОВОГО ПОДХОДА К ОХРАНЕ КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ:
ИСТОРИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ И ЭТАПЫ СТАНОВЛЕНИЯ**

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена исследованию исторической эволюции уголовно-правового подхода к охране культурного наследия. В работе рассматриваются предпосылки формирования уголовной ответственности за посягательства на культурные ценности, начиная с ранних этапов развития человеческой цивилизации и заканчивая современными тенденциями глобализации и цифровизации. Особое внимание уделено анализу ключевых этапов становления правовых норм: от первых национальных актов XIX века и международных конвенций XX века до современных механизмов охраны культурных объектов в условиях транснациональных угроз и вооружённых конфликтов. Проведён сравнительно-правовой анализ различных правовых систем и международных стандартов, направленных на предотвращение уничтожения и незаконного оборота культурных ценностей. На основе историко-правового и системного анализа автор выявляет закономерности развития уголовно-правового регулирования и обозначает актуальные проблемы, связанные с эффективностью правовых механизмов защиты культурного наследия. Сделаны выводы о необходимости совершенствования национального и международного законодательства, а также интеграции инновационных технологий в процессы охраны культурных ценностей.

Farzullayeva Afat Elkhan,
PhD in Law, Lecturer, Law Department
of the National Aviation Academy

**THE EVOLUTION OF THE CRIMINAL-LEGAL APPROACH TO
THE PROTECTION OF CULTURAL HERITAGE: HISTORICAL
PRECONDITIONS AND STAGES OF FORMATION**

SUMMARY

The article is devoted to the study of the historical evolution of the criminal-legal approach to the protection of cultural heritage. The work analyzes the initial conditions for the formation of criminal liability for offenses against cultural values, beginning from the early stages of human civilization and extending to contemporary trends in the era of globalization and digitalization. Special attention is paid to the analysis of the main stages of development, starting from the first national legislative acts of the 19th century and the international conventions of the 20th century, focusing on modern mechanisms for protecting cultural objects in the context of transnational threats and armed conflicts.

A comparative-legal analysis of various legal systems and international standards aimed at preventing the destruction and illegal circulation of cultural values has been carried out. Based on historical-legal and systematic analysis, the author identifies patterns in the development of criminal-legal regulation and highlights current issues related to the effectiveness of legal mechanisms for the protection of cultural heritage.

As a result, the importance of improving national and international legislation, as well as integrating innovative technologies into the processes of cultural heritage protection, is emphasized.

Redaksiyaya daxilolma tarixi: 28.01.2026
Təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: 10.02.2026
Çapa qəbul olunma tarixi: 17.02.2026